

דפוסי תכנון

דירה

בניין

שכונה

מרכז

עיר

מטרופולין

מדינה

עורכת: טלי חתוקה

המעבדה לעיצוב עירוני

החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם

אוניברסיטת תל אביב

רסלינג

Patterns of Planning:

Flat, Building, Neighborhood, Center, City, Metropolis, State

Editor:

Tali Hatuka

Writers:

Roni Bar

Yoav Zilberdik

Hila Lothan

Michael Jacobson

Merav Battat

Hen Roznek

Carmel Hanany

The Laboratory for Contemporary Urban Design

Tel Aviv University

Spaces – a series on architecture and urban planning

Series Editors: Dr. Itzhak Benyamini and Idan Zivoni

Academic Board: Prof. Ed Greenstein, Prof. Rivka Feldhay, Dr. Yotam Hotam

Language Editor: Gili Tel-Oren

Cover Design: Yael Kfir, TAU Graphic Design Studio

Graphic Design: Michal Semo-Kovtez, TAU Graphic Design Studio

All Hebrew rights reserved by

© RESLING Publishing, 2020

Resling, Sderot Yehudit 35, Tel Aviv 6701637

www.resling.co.il

Printed in Israel, 2020

LCUD Laboratory for Contemporary
Urban Design

הספר ראה אור בתמיכת המעבדה לתכנון ועיצוב עירוני, אוניברסיטת תל אביב

סדרת מרחבים – אדריכלות ותכנון עירוני

עורכי הסדרה: ד"ר יצחק בנימיני ועידן צבעוני
ועדה אקדמית: פרופ' אליעזר (אד) גרינשטיין, פרופ' רבקה פלדחי, ד"ר יותם חותם

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

עיצוב עטיפה: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
סדר דפוס: מיכל סמוקובץ, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
עריכת לשון: גילי תל־אורן

www.resling.co.il

רסלינג, שדרות יהודית 35, תל אביב 6701637
טל: 03-6956704

נדפס בדפוס קורדובה בע"מ, חולון

© כל הזכויות שמורות להוצאת רסלינג
נדפס בישראל, 2020

תוכן העניינים

7		פתח דבר
9	על הזיקה בין ידע, פעולה ושינוי טלי חתוקה	דפוסי תכנון
31	שכפול יחידת המגורים עבור 'משפחת ישראלי' רוני בר	דירה
57	ניכוס כתהליך מעצב מרחב יואב זילברדיק	בניין
85	'המרחב הלעומתי', בידול וריחוק בערים מעורבות הילה לוטן	שכונה
113	המרכז העירוני בערים החדשות כתבנית מפוצלת מיכאל יעקובסון	מרכז
145	ניתוק כמחולל תהליכי עיור מירב בטט	עיר
173	הגבול המוניציפלי כזירה של סתירות חן רוזנק	מטרופולין
199	תשתית עירונית פוגשת רגולציה לאומית כרמל חנני	מדינה
233		על הכותבים

The background of the entire page is a repeating pattern of small, light-colored house icons. Each icon is a simple line drawing of a house with a chimney and a window. The icons are arranged in a grid that covers the entire page, with some icons slightly offset from the grid to create a sense of depth and movement.

דפוסי תכנון

על הזיקה בין ידע, פעולה ושינוי

דפוסי תכנון

על הזיקה בין ידע, פעולה ושינוי

טלי חתוקה

מסגרת העבודה התכנונית מבוססת במהותה על כלים רוחביים המייצרים חזרתיות, שכפול והעתקה ומעודדים אותם לאורך זמן. הסיבה לכך נעוצה בשתי מטרות-על של העבודה התכנונית: עיצוב חברתי ויעילות כלכלית. שתי מטרות אלו, תורמות לשכפול של תבניות העיצוב הפיזיות היוצרות את מה שמכונה בספר זה "דפוס התכנון". לדפוסי תכנון תפקיד חברתי חשוב. הם מספקים את האשליה ההכרחית של יציבות וסדר בחיים המודרניים. אולם, מעבר לסדר ויציבות, לדפוסי תכנון יש משמעות, והם שיקוף של החברתי, התרבותי, הכלכלי והפוליטי. דפוסי התכנון יכולים להתפתח בקני מידה שונים: הדירתי, השכונתי, העירוני ואף הארצי. במובן זה קנה המידה אינו פרמטר בקביעה של דפוס התכנון. המאפיין המרכזי של דפוסי תכנון הוא היותם חלק מהייצור האוטומטי של המרחב, ייצור המתעלם משאלות רפלקסיביות על הפעולה התכנונית, כמו למשל, מה הם החיים במרחב נתון, או כיצד היה ראוי לחיות אותם, אלא מתמקד בשאלות כמו, מה המודל האופטימלי לניהול החיים, מהו המודל ליצירה של סדר חברתי ויציבות. פרק זה מתמקד בהמשגה של דפוסי תכנון, מתי ובאילו תנאים משתנים דפוסי התכנון, מי יכול להשפיע עליהם ואם ישנם מצבים שבהם חייבים לשנותם. הבחינה הרפלקסיבית על דפוסי תכנון אינה משימה פשוטה. אולם, הימנעות מכך או חשש מרפלקסיה בפרקטיקה על דפוסי תכנון, עשויים לגרום רגרסיה בתהליך החשיבה הביקורתית ונתק בין המחשבה לעשייה.

**"העיר נטועה בהרגלים ובמנהגים של האנשים החיים
בה. המשמעות היא שהעיר מושתתת על ארגון מוסרי
ופיזי, ושני אלו מקיימים יחסי גומלין בדרכים אופייניות
המעצבים ומשנים אלה את אלה".¹**

שדה התכנון הוא תחום העוסק ביצירה (creation) של מסגרות רעיוניות מרחביות במטרה להתערב בו ולשנותו.² במילים אחרות, תכנון עוסק בגיבוש של מסגרות פעולה שתכליתן אסדרה ופיתוח של מרחבים וטריטוריות. בניית מסגרת הפעולה היא שלב ראשוני וחשוב בדרך ליישום הממשי. עם זאת, עד לשלב היישום קיימים שלבים רבים, ובהם שימוש במתודות מגוונות, למשל כלים ממוחשבים, מודלים כמותיים המעניקים נופך מדעי ורציונלי לרעיונות עצמם. במקרה זה, המתודות והכלים אינם מגלים, אלא כבר מתייחסים ומיישמים את המסגרת הרעיונית שהוגדרה מראש. כך ובשונה מהמדעים, המושגים על גוף ידע תיאורטי ועוסקים בגילוי (discovery), התכנון העירוני והתכנון האדריכלי עוסקים ביצירה ובפעולה.

להוגה המסגרת הרעיונית בתכנון תפקיד מרכזי. למעשה, מסגרות הפעולה התכנוניות והרעיוניות משקפות את מסד הערכים החברתי, הפוליטי והכלכלי של המתכנן, שאינו מנותק מהזמן ומהמקום, אלא נטוע בחברה שבה הוא חי. לכן יושפע מאמונות ורעיונות המקובלים במקום ורעיונותיו יבטאו לרוב הלך רוח תקופתי ואידאולוגי. המשמעות של הדברים היא שמסד הערכים וסדר היום האידאולוגי בעולם התכנון הם דינמיים, ולאורך ההיסטוריה האנושית, מסגרות הפעולה התכנוניות השתנו וביטאו את המטרות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות של המשטרים בתקופות שבהן התקיימו.

בעידן הנוכחי של מדינת הלאום המודרנית, מסגרות הפעולה התכנוניות עברו תהליך פורמליזציה, והן מנוטרות ועל ידי מערכות החוק והרגולציה, אך צמיחתן נטועה תמיד בהקשר ספציפי. כך, למשל, כיום אנו חיים בעידן שבו הזירה העירונית, כמרחב שבו מתגוררים רוב תושבי כדור הארץ, היא נקודת המוצא המוסכמת והמרכזית בכל תהליך תכנוני. כנגזרת של תפיסה זו, מגמות של ציפוף והתחדשות עירונית היו למסגרות פעולה

2 היגד זה על תחום התכנון והאדריכלות נכתב בזיקה לעבודתם של דלז וגואטרי, שעסקו בשאלה מהי פילוסופיה (1991). בחיבור זה הם מבררים את היחס והקשר בין פילוסופיה למדע. וטוענים שהם אופני מחשבה שאינם כפופים זה לזה ושקיימים ביניהם קווי דמיון. לדבריהם, מדובר בשני אופני מחשבה יצירתיים המשלימים זה את זה, להם מטרה משותפת: להבין את ה"כאוס" ולייצר סדר. מעבר לדמיון קיימים גם הבדלים. פילוסופיה היא יצירה או בנייה של קונספטים; קונספטים אלו ממפים את הכוחות המרכיבים את המערכת כפוטנציאל טהור, ומתייחסים למה שהמערכת מסוגלת לעשות. המדע, לעומת זאת, בוחן את התנאים שבהם מערכות פועלות וכן את השינויים הפוטנציאליים במערכות חומר. אם כן, בהשאלה ובדומה לפילוסופיה, גם תכנון ואדריכלות עוסקים בצד הרעיוני העתידי והטרנספורמטיבי של המרחב – במה שהמערכת עשויה להיות. בשונה מפילוסופיה, תכנון ואדריכלות גם כוללים את הצד של היישום, והמעבר מהרעיון לממשות. להרחבה ראו פליקס גואטרי וז'יל דלז, מהי פילוסופיה, תרגום: אבנר להב, תל אביב: רסלינג, 2005.

מרכזיות שהחקיקה מבקשת לתת להן תמיכה ומענה. תפיסה זו החליפה את התפיסה ששלטה בעשייה התכנונית בתחילת המאה ה-20, הביזור, שהתבטאה במגמות של פיזור האוכלוסייה והקמה של ערים חדשות. מגמות הפוכות אלו ממחישות כיצד מסגרות הפעולה התכנוניות מוטות ערכים והן לעולם זמניות. ואומנם לא משנה מהי הגישה התכנונית המאומצת, הן מנוטרות על ידי מערכות החוק של מדינת הלאום המעניקה להן לגיטימציה. כך שלרעיונות התכנוניים המאומצים על ידי הממסד ונתמכים על ידו חשיבות רבה בשל כוח ההשפעה העצום שלהם על חייהם של האנשים במקום, על המקום שבו יתגוררו, על מקום העבודה שלהם ועל האופן שבו ינועו במרחב. במוכן זה, למתכנן, כממשיג של הרעיונות ומסגרות הפעולה, השפעה מרחיקת לכת על חיי היומיום של האדם. כאמור, כל מסגרת פעולה תכנונית מבוססת על הנחות מוקדמות שקשורות לאופן שבו הממשלה פועלת, הכלכלה מנוהלת והחברה מנוטרת ונשלטת. אך בבסיס היצירה של המסגרות הרעיוניות בתחום התכנון עומדות שלוש הנחות פרדיגמטיות³ הקשורות לדיסציפלינה התכנונית עצמה:

- המרחב (הבנוי וזה שאינו בנוי) הוא מערכת שניתן לנהלה, להשפיע עליה ובמידה מסוימת לשלוט בה.
- קיימות שיטות להערכה ולהבנה של הסביבה הבנויה באופן שניתן לנבא ולחזות את ההתפתחות העתידית של אותה סביבה.
- אימוץ של מודל עבודה היררכי שעל פיו ניתן לנסח את המטרות, לזהות בעיות ולהציע פתרון עשוי להוביל להחלטות רציונליות.⁴

הנחות אלו, שיש סביבן מאבק וויכוח, הן המסד לגישה הדומיננטית בתכנון, המכונה התכנון הרציונלי, הנשען על כמה שאלות מפתח: השאלה התיאורית – מה קורה כאן; השאלה האנליטית – מדוע זה קורה כך; ולבסוף השאלה המעשית – מה לעשות.⁵ לרוב,

3 פרדיגמת מחקר היא השקפת עולם, פרספקטיבה כללית ורחבה על התופעות. הפרדיגמה מסבירה את התופעות בצורה כוללת, במידה מסוימת של פישוט והסתכלות מעבר לפרטים הספציפיים. הפרדיגמה משקפת הנחות רחבות, הקשורות לאופייה של המציאות הנחקרת. אי אפשר להוכיח הנחה, אך אפשר להתנות אותה. אפשר אפוא לומר שהפרדיגמות הן מערכות אמונה בסיסיות שאי אפשר להוכיח או להפריך, אבל הן מייצגות את העמדות הבסיסיות ביותר שאנו מוכנים לקבל. הנחות פרדיגמטיות מספקות את היסוד שעליו המחקר יכול להיבנות; את הדרך שבה חוקרים ניגשים לבעיות; את השיטות שבהן הם ניגשים לאיסוף הנתונים ולניתוח המידע; על בחירה של סוג הבעיות המחקריות. להרחבה ראו אצל אשר שקדי, מילים מנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום, תל אביב: רמות, 2003.

4 להרחבה על מודל התכנון הרציונלי ראו Andreas Faludi, *Planning theory* (1st ed., Urban and regional planning series; v. 7), Oxford, New York: Pergamon Press, 1973; Charles Hoch, *What planners do: Power, politics, and persuasion*, Chicago, IL; Washington, DC: Planners Press, 1994; Nigel Taylor, *Urban planning theory since 1945*, London; Thousand Oaks, Calif: SAGE Publications, 1998

5 ראו במאמרה של הת'ר קמבל, המתייחסת לשאלות אלו ולתפקידן בתהליך העבודה התכנוני. קמבל מציעה להוסיף שאלה רביעית, שאותה היא רואה כחשובה ומרכזית, והיא השאלה הנורמטיבית

תהליך העבודה התכנוני הוא ליניארי, ובשלב הראשון כולל זיהוי של בעיה על ידי קובעי מדיניות ברמה המקומית או הלאומית, הגדרת הפעולה על ידי מקבלי ההחלטות, הגדרת מטרות, קהל יעד, מיקום, מדדי הערכה ביחס למטרות ולתוכניות. בהמשך, בשלב השני, באמצעות ניתוח של מומחים, מבקשים "לפתור" את הבעיה על ידי פיתוח של מערכות מדדים ובהם התייחסות לכלכלה, תושבים, מגורים, תעסוקה וחרבה, ניתוח נתונים כמותי וגיבוש עקרונות ראשוניים לתכנון. ולבסוף, בשלב השלישי, המתכננים מתרגמים את המדיניות ואת המדדים לתכנון פיזי ממשי, ובכלל זה איסוף מידע ומודלציה, הצעה של חלופות ותוכנית ליישום. כיום, למרות הביקורת הרבה וההתפכחות מסדר היום של התכנון הרציונלי, ממשלות (בעיקר בעולם המערבי), רשויות ומתכננים נשענים על מודל התכנון הרציונלי ורואים בו את הגישה המתאימה ביותר לתהליך קבלת ההחלטות התכנוני. עם זאת, משנות ה-60 של המאה הקודמת, גישת התכנון הרציונלי ספגה ביקורת רבה. ערוץ ביקורת מרכזי התפתח סביב היומרה של תכנון לנבא את העתיד באמצעות מודלים ולמצוא פתרונות שייטיבו עם התושבים. ביקורת זו מגלמת את המתח ואת הפרדוקס המובנים בתחום התכנון, המשלבים בין היצירתי לרציונלי, בין הסובייקטיבי לאובייקטיבי, בין המציאות הדינמית למודלים סטטיים. הביקורת נשמעה ונשמעת בעיקר מהכיוון התיאורטי, על רקע תמורות ושינויים שעוברת העיר בעקבות תהליכי גלובליזציה, הפרטה, תנועות הגירה והתעוררות חברתית אתנית ולאומית. סוגיות אלו מועצמות גם על רקע השינויים במנגנוני הייצור, במגמות הצריכה, ביחסי חליפין ברחבי העולם ובמבני הכוח במרחב העירוני.⁶ ערוץ ביקורת נוסף התפתח סביב נושא הייצוג ומיקוד הפיתוח של העיר המודרנית סביב צרכיו וזהותו של הגבר הלבן המערבי.⁷ במקביל לביקורת התפתחו ייצוגים חליפיים למרחב העירוני והציבורי, שחזקו את ההכרה כי העיר העכשווית אינה רק ביטוי של ייצוג פיזי-אדריכלי, אלא היא מובנית על ידי קבוצות שונות הנאבקות על זהותן המעמדית, הלאומית, האתנית והמגדרית. העיסוק בשאלת הייצוג הביא להכרה מודעת יותר של היחסים שבין האובייקט – העיר, ובין הסובייקט – המשתמש. מעל לכול, התכנון הרציונלי, כך נטען, הוא דוגמה (dogma), אמונה שאנו מקבלים כאמת מוחלטת. אך בפועל, הגישה הרציונלית אינה מסייעת תמיד בניתוח של תופעות חברתיות,

מה ראוי להיעשות?“, אולם היא טוענת כי שאלה זו נעדרת בעיסוק התכנוני. Heather Campbell, “Planning to Change the World: Between Knowledge and Action Lies Synthesis”, *Journal of Planning Education and Research*, 32.2 (2012):135-146

6 הכותבים הבולטים המזוהים עם ביקורת זו הם: Manuel Castells, *The city and the grassroots: A cross-cultural theory of urban social movements*, Berkeley: University of California Press, 1983; David Harvey, *Social Justice and The City*, London: Edward Arnold, 1973; David Harvey, *The Urbanization of the Capital*, Oxford: Blackwell, 1985; Henri Lefebvre, *Writings on Cities*, London: Blackwell, 1991

7 ראו למשל אצל Elizabeth Wilson, *The Sphinx In The City*, Berkeley: University Of California Press, 1991; Doreean Massey, *Space, Place and Gender*, Cambridge: polity press, 1994

המאופיינות בפרדוקסים. במילים אחרות, הגישה האובייקטיבית והרציונלית בתכנון אינה יכולה להבין כל סוגיה או לפתור אותה. כדי להבין את החברה ואת הסביבה,⁸ נטען, יש להבין גם את הלא-רציונלי, הלא-מוסדר.⁹

ערוצי הביקורת השונים על תחום התכנון התרכו מאוד בעשורים האחרונים, בעיקר באקדמיה, מה שגרם למתח ולנתק משמעותי בין הידע לפעולה, בין האקדמיה לפרקטיקה. באופן פשטני וגס, ניתן לרכז את ערוצי הביקורת סביב שלושה צירים עיקריים:

אונטולוגיה. האונטולוגיה, שהיא תורת ההווה, נותנת מענה לשאלה: מהו אופייה של המציאות? ביחס לשאלה זו, טענתם של מבקרי התכנון היא ששרה התכנון פועל בתוך סדר יום קפיטליסטי המפעיל את החברה המערבית בכללותה, את העיר, את התהליכים המתרחשים בה, את מוסדותיה ואת מערכות התכנון שלה. העיר במובן זה היא ייצוג מרחבי, פוליטי ותרבותי של המבנה הקפיטליסטי. מערכות התכנון הן חלק ממערכת העל הפוליטית, האידיאולוגית, הרואה בתכנון כלי שתפקידו לשמר ולשעתק את המבנה החברתי כפי שהוא, על חוסר הצדק והעיוותים החברתיים המאפיינים אותו. התכנון הוא למעשה כלי של שעתוק: הוא מכוון כל-כולו לאיתור של בעיות ולפתרון, ובכך הוא תורם לשימור המבנה החברתי-מרחבי הקיים ולחיזוקו. על פי גישה זו, התכנון הוא כלי להשקטת מתחים בתוך העיר.¹⁰

אפיסטמולוגיה. האפיסטמולוגיה, שהיא תורת ההכרה, עוסקת ביחסים בין היודע למושא הידע. בסוגיה זו המבקרים טוענים שהיחסים בין היודע (המתכנן) לבין מושא הידע (העיר) מוגבלים כיוון שהעיר בעידן העכשווי כלל איננה מפוענחת עבור המתכננים. המבקרים טוענים כי רוב התוכניות אינן נסמכות על ידע מרחבי קונקרטי של העיר, כגון השפעות הצפיפות המרחבית, השפעות הבנייה הגבוהה, פיזור השירותים הציבוריים, ההיקף והמבנה של השטחים הציבוריים, וכי לעיתים רחוקות הן נסמכות על ידע מקומי של התושבים. החידתיות של המרחב גוברת בעקבות צמיחה ושינויים מהירים דמוגרפיים וטכנולוגיים, אותם הכלים המתודולוגיים שמתכננים מתקשים לזהות, לנתח ולהבין.¹¹

8 ראו למשל את הביקורת החריפה של ג'ין ג'ייקובס ושל כריסטין בויר על התכנון הרציונלי: Christine M. Boyer, *Dreaming the rational city: The myth of American city planning*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1983; Jane Jacobs, *The death and life of great American cities*, New York: Random House, 1961

9 רוברט ונטורי הציע להתייחס לממד המורכב והחמקמק (complex and illusive) של העיר, הכולל גם את הנוף הוורנוקולרי ואת התרבות הפופולרית של אזורי המסחר והפרברים. Robert Venturi, *Complexity and Contradiction*, London: Architectural Press, 1996; Robert Venturi, Denise Scoot and Steven Izenour, *Learning from Las Vegas*, Cambridge: MIT Press, 1972

10 תפיסה זו מזוהה עם דיוויד הארווי, הנרי לפבר ואחרים (ראו הערה 6), אולם הגישות הביקורתיות שהתפתחו משנות ה-60 של המאה הקודמת עד ימינו, זנחו לאחריה את הביקורת המרקסיסטית ואימצו עמדות פוסט-מודרניות שמתמקדות בשאיפה לחשוף את יחסי הכוח המתקיימים בין פקידים ואנשי מקצוע ובין קבוצות ופרטים המרכיבים את הציבור הרחב, הלא-מקצועי.

11 יוברט לו יון אף טוען כי מדובר בהתרוקנות אפיסטמולוגית "אשר באה בעקבות החשיבה מחדש

מתודולוגיה. המתודולוגיה היא סך העקרונות, הכלים והפעולות לבחינת היש. בהקשר זה, מופנית ביקורת קשה לעמדתו של המתכנן בתהליך העבודה, כיודע כול, ומנגד כנעדר רפלקסיה והתנגדות. המתכנן, כמקבל החלטות, תמיד פועל בהקשר פוליטי וממשי. אולם אנשי המקצוע נוטים להתעלם מהממד הפוליטי ולהתייחס לפעולותיהם דרך הכלים המתודולוגיים ותבניות העבודה שהשתרשו, כגון סקרים בתחום הפיזי, החברתי והכלכלי ומיפוי בכלים ובתוכנות ממוחשבים. כל הכלים הללו יוצרים תחושה שבתהליך העבודה התכנוני המודרני קיימים סדר, ידיעה או בייקטיבית ובהירות, המנותקים מהממד הפוליטי. אך למרות האשליה בכל הנוגע לתכנון ולפיתוח של סביבות החיים האנושיות, העבודה התכנונית היא נורמטיבית וסובייקטיבית, ומהווה שיקוף פיזי וחברתי של מטרות פוליטיות ושל מדיניות פוליטית. למעשה, נקודת המוצא הפוליטית של קובעי המדיניות משפיעה על כל תהליך עבודתם עד הפרטים הקטנים. אך כפי שנטען, הרפלקסיה והגישה הביקורתית והמוסרית של המתכנן, חשובות ככל שיהיו, כמעט אינן קיימות.

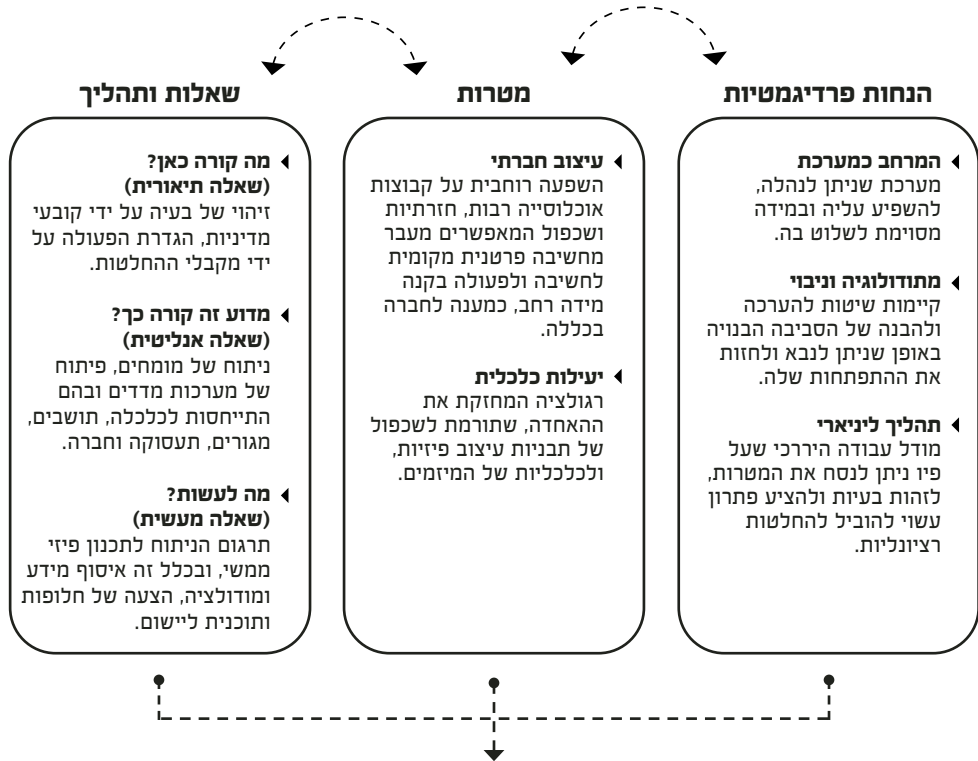
כיום גם הגישות הביקורתיות מותקפות, כיוון שאף שהן מציעות תוכנות מעמיקות ביחס למציאות העירונית והתכנונית, הן אינן מציעות חלופות,¹² כלומר הן אינן נותנות מענה לשאלות: כיצד יש לשכלל את מערכת התכנון? איך ניתן לקיים מערכת תכנון שמחזקת את התושבים החיים בעיר ותורמת לשגשוגם? מהם הרעיונות, דפוסי התכנון והפרויקטים שיש לקדם כדי לפתח את העיר הטובה?¹³ המענה לשאלות אלו חייב להישען על נקודת מוצא נורמטיבית מוסכמת לגבי העיר. ההסכמה על נקודת מוצא משותפת, שעשויה להשפיע דרמטית הן על מנגנון התכנון והן על מהות העשייה התכנונית, היא מהלך הנתפס כבלתי אפשרי כיום. בעידן הפוסט-מודרני הידע בתכנון נתפס כחלקי וכמבטא נקודת מבט מסוימת בנקודת זמן מסוימת.

שליוותה את מדעי הרוח והחברה. הגישות הביקורתיות החדשות וכיווני חשיבה חדשניים מרכיבים את מה שמכונה פוסט-מודרניזם, פוסט-סטרוקטורליזם, פוסט-קולוניאליזם וכיוצא בזה, ונראה שהם תרמו רבות להחלשת מבני הידע/רוח של עולם הידע הישן. תיאוריות, מודלים, קטגוריות והשקפות מהותניות של חברה, התנהגות, גיאוגרפיה, תרבות וכלכלה עברו בחינה מחודשת יסודית, והמחקרים החדשים פורצים דרך לכיוונים חדשים". להרחבה ראו אצל יוברט לו יון, "התכנון פתרון או בעיה", בתוך המתכננים, עורכות: טלי חתוקה טובי פנסטר, תל אביב: רסלינג, 2013, עמ' 263-275.

12 הוויכוח נסוב על השאלה מהי בעצם פרקטיקה ביקורתית בתכנון ובאדריכלות ושמה היא אינה משתקת בבחינת "שפכו את התינוק עם המים". הגישה הביקורתית העכשווית גורסת כי הביקורת היא שלב הכרחי בפיתוח של פעולות תכנוניות ואדריכליות טובות יותר. ראו למשל Robert Cowherd, "Notes on Post-criticality: Towards an Architecture of Reflexive Modernisation", *FOOTPRINT*, [S.l.], p. 65-76, jan. 2009. ISSN 1875-1490. Date accessed: 12.2.2020; Jane Rendell, Critical architecture: Introduction, *Journal of Architecture*, 10.3(2005): 227-228

13 המושג העיר הטובה, התפתח בעבודתו של ג'ון פרידמן, שקרא דווקא בעידן הפוסט-מודרני לדמיין את העיר הטובה כאמצעי לחולל שינוי שיתרום לשגשוג חברתי ולחלשים בחברה העירונית. להרחבה ראו John Friedmann, The Good City: In Defense of Utopian Thinking, *International Journal of Urban and Regional Research*, 24 (2000): 460-472

● מסגרת התכנון הרציונלי: הנחות, מטרות וביקורת

ביקורת על מודל התכנון הרציונלי

- ◀ **אונטולוגיה** | שדה התכנון פועל בתוך סדר יום קפיטליסטי.
- ◀ **אפיסטמולוגיה** | העיר בעידן העכשווי כלל איננה מפוענחת עבור המתכננים.
- ◀ **מתודולוגיה** | המתכנן כיודע כול, ומנגד כנעדר רפלקסיה והתנגדות.

אולם, למרות כל הקושי ולמרות היעדר הידע והכלים במציאות המשתנה תדיר, תכנון ואדריכלות נותרו עדיין כלים יישומיים מרכזיים עבור מדינות ורשויות. גם אם בעידן הפוסט־מודרני קשה למצוא חשיבה רפלקסיבית בתחום התכנון, במהותם אלו כלים יצירתיים שבהם משתמש הריבון כדי ליישם מדיניות אידאולוגית במצבים של אי־ודאות בהווה ובעתיד.¹⁴

המדינה, תבניות עבודה ודפוסי תכנון

עבור המדינה, שדות התכנון והאדריכלות הם כלים בתחום ההנדסה החברתית, התורמים להשגת שתי מטרות: שליטה על המרחב, ובכלל זה ניהול וחלוקת משאבים, ושליטה על האוכלוסייה באמצעות אסדרה ופיתוח מרחבי ופיזי.¹⁵ זה החוזה האזרחי בין המדינה ובין התושבים, שעל פיו האזרח נותן למדינה את הסמכות לנהל את המרחב, ובתמורה זוכה לסדר וליציבות.

על רקע מטרות אלו, המשימה המרכזית של שדות התכנון והאדריכלות היא חיפוש אחר סדר מרחבי המייצג את הסדר השלטוני.¹⁶ מהרנסנס המוקדם מיושמת התפיסה המסדירה את המרחב העירוני באמצעות כיכרות, רחובות ובניינים המאורגנים במסגרת מתוכננת ופורמלית. כפי שטוען אדריאן פורטי (Forty),¹⁷ רעיונות אלו, המופיעים עוד בכתביו של לאון בטיסטה אלברטי (Alberti),¹⁸ השפיעו על הרחבת מושג הסדר בפרויקט של האוזמן (Hausmann) בפריז,¹⁹ ובצורה קיצונית אפילו יותר על עבודתם של המודרניסטיים ולה קורבוזיה, שעסקו בעיר כמערכת המוסדרת באמצעות הבחנה

14 התכנון צמח על רקע הצורך "בבקרה ציבורית על השפעות הקניין הפרטי על הקרקע, אספקת טובין לצריכה קולקטיבית, מיתון השפעת כשלים עירוניים על המשק הלאומי ושיקום ערים בעקבות מלחמות". להרחבה ראו אצל יוברט לו יון, "התכנון פתרון או בעיה", בתוך המתכננים, עורכות: טלי חתוקה וטובי פנסטר, תל אביב: רסלינג, 2013, עמ' 263-275.

15 להרחבה על הקשר בין הבית הלאומי והאישי ראו רחל קלוש ויוברט לו יון, "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", תיאוריה וביקורת 16 (2000): 153-180.

16 Helen Rosenau, *The Ideal City: Its Architectural Evolution in Europe*, London-New York: Methuen, 1983

17 Adrian Forty, *Words and Buildings*, London: Thames and Hudson, 2000, pp. 240-248

18 אלברטי (Leon Battista Alberti, 1406-1472) עבד באיטליה בתקופת הרנסנס, ולחיבורו הידוע *Re Aedificatoria* משנת 1450 הייתה השפעה רבה. על מכלול עבודתו של אלברטי ראו, Anthony Grafton, *Leon Battista Alberti: Master Builder of the Italian Renaissance*, New York: Hill and Wang G, 2000

19 האוזמן (Baron Georges-Eugene Haussmann, 1809-1891) עיצב בשנים 1855-1869 את מערכת השרדות העירונית בפריז כתגובה למהפכה של 1848 על פי תוכנית שכללה הרס של חלקים גדולים בעיר הימניימית. על הפרויקט של האוזמן בפריז ראו Michel Carmona, *Haussmann: His Life and Times, and the Making of Modern Paris*, Chicago: I. R. Dee, 2002; David P. Jordan, *Transforming Paris: The Life and Labors of Baron Haussmann*, Chicago: University of Chicago Press, 1996

תפקודית (functional differentiation) ואזור (zoning).²⁰ המשותף לאלברטי, להאוזמן ולתוכניות האב המודרניסטיות של שנות ה-50 וה-60 הוא ההנחה שמרחב מוסדר תורם לסדר חברתי. גישה זו היא שהעניקה לגיימפיה לעשייה האדריכלית המודרניסטית ושאפשרה למתכננים להתערב במרחב העירוני כדי להבטיח סדר חברתי לתועלת הייצור הקפיטליסטי.²¹

אך למרות הדיון על התכנון בלשון יחיד, חשוב לציין כי מוסד התכנון משתנה ממדינה למדינה. כפי שמציין יוברט לו יון, "בהיותו ממוסד בארצות שונות תחת משטרים שונים, עבר בעצמו שינויים והתאמות רבות. לכן, אולי יהיה זה מטעה לדבר על תכנון כיחידה אחת, כאילו מתכוונים לאבטיפוס יציב ומוסכם".²² לכל מדינה סדר יום פוליטי משלה המשפיע על ההחלטות בגיבוש מדיניות כלכלית או חברתית. למשל, מדינות הנוטות לגישה סוציאלי-דמוקרטית יעדיפו לגבש סדר יום תכנוני-חברתי שישמר את הדיוור הציבורי או יחזק כלים בתחום הדיוור ברההשגה כדי להטיב עם אוכלוסיות עניות או מוחלשות. מדינות הנוטות למדיניות ניאוליברלית יקדמו מנגנוני תכנון וכלי רגולציה הנשענים בעיקר על המגזר הפרטי, כדי לבנות את החוסן הכלכלי העירוני והלאומי. במילים אחרות, נקודת המוצא הפוליטית משפיעה באופן מכריע על התפיסה התכנונית שתאומץ, על מסגרות הפעולה המרחביות שיינקטו, וכמובן על קהל היעד שיושפע ממנה באופן ישיר ועקיף.

חשוב לומר כי אף ששדה התכנון נטוע בסדר יום פוליטי אין פירושו שהוא משתנה חדשות לבקרים. שינויים בסדר היום הפוליטי או מינויים פרסונליים עשויים להשפיע באופן נקודתי על יוזמות ועל פעולות. עם זאת, מסגרת העבודה התכנונית מבוססת במהותה על כלים רוחביים המייצרים חזרתיות, שכפול והעתקה ומעודדים אותם לאורך זמן. הסיבה לכך נעוצה בשתי מטרות-על של העבודה התכנונית:

- **עיצוב חברתי:** תכנון הוא כלי המבקש להשפיע רוחבית על קבוצות אוכלוסייה רבות. החזרתיות והשכפול מאפשרים מעבר מחשיבה פרטנית מקומית לחשיבה ולפעולה בקנה מידה רחב, כמענה לחברה בכללה.
- **יעילות כלכלית:** התכנון מבוסס על רגולציה המחזקת את ההאחדה, שתורמת לשכפול של תכניות עיצוב פיזיות. תכנון דורש תיאום בין שחקנים רבים, ולכן השגת תוצאות

20 אזור הוא שם לתהליך הקצאת קרקעות לפי ייעודי קרקע, מגורים, תעשייה, מסחר וכולי. הגישה של האזור התפתחה בתחילת המאה ה-20 על רקע המהפכה התעשייתית. בתקופה זו, בשל היעדר מדיניות ברורה ביחס לשימושים תעשייתיים ובעיות של זיהום והיגיינה, עלה הצורך בכלי שיבחן את היחסים בין השימושים השונים ויקצה קרקע בהתאם.

Leonardo Benevolo, *The Origins of Modern Town Planning*, London: Routledge, 1967; 21 Françoise Choay, *The Modern City: Planning in the 19th century*, New York: Georg Braziller, 1967; David Harvey, *Social Justice and the City*, London: Edward Arnold, 1973

22 להרחבה ראו אצל יוברט לו יון, "התכנון פתרון או בעיה", בתוך המתכננים, עורכות: טלי חתוקה וטובי פנסטר, תל אביב: רסלינג, 2013, עמ' 265.

טובות בתהליך עבודה מסוים תאיץ את שכפולו במקרים אחרים. שכפול התבניות יתרום גם לכלכליות של המיזמים התכנוניים ושל יעילות הפיתוח והבנייה בכללם.

שתי מטרות אלו, עיצוב חברתי ויעילות כלכלית, תורמות לשכפול של תבניות העיצוב הפיזיות היוצרות את מה שמכונה בספר זה **דפוס התכנון**. דפוסי תכנון יכולים להיות מקומיים, למשל בנייה של שכונות בטיפולוגיה מסוימת, או גלובליים, כלומר דפוסי תכנון שמשפיעים מעבר לגבולות הגאוגרפיים שבהם התפתחו ושואמצו ברחבי העולם, כגון מודל עיר הגנים, רעיונות כמו השיכון הציבורי או ההתפתחות הפרברית של צמודי קרקע. כך או כך, מקומיים או גלובליים, דפוסי תכנון צומחים מתוך מסגרות רעיוניות, מתורגמים למדיניות ולתבניות עבודה ולבסוף ממומשים כפרויקטים.²³

מתי נוצר דפוס תכנון? דפוס תכנון מתפתח ביחס לכמות הפרויקטים שנבנו על בסיס מסגרת פעולה תכנונית זהה. פרויקט בודד או אפילו כמה פרויקטים דומים אינם יוצרים דפוס תכנון. כך שניתן לקבוע כי **דפוס תכנון הוא שם למסגרת פעולה מובהקת המשפיעה על ייזום ויישום פרויקטים רבים שקיים ביניהם דמיון רב במגוון של מאפיינים**. ניתן לקבוע כי פרויקט העוקב אחרי דפוס תכנון חייב לכלול דמיון בשלושה פרמטרים מרכזיים:

- **רעיוני ורגולטורי**: דמיון במסגרת השיחית והרעיונית ושימוש במסגרת רגולטורית זהה בתהליך יישום הפרויקט.

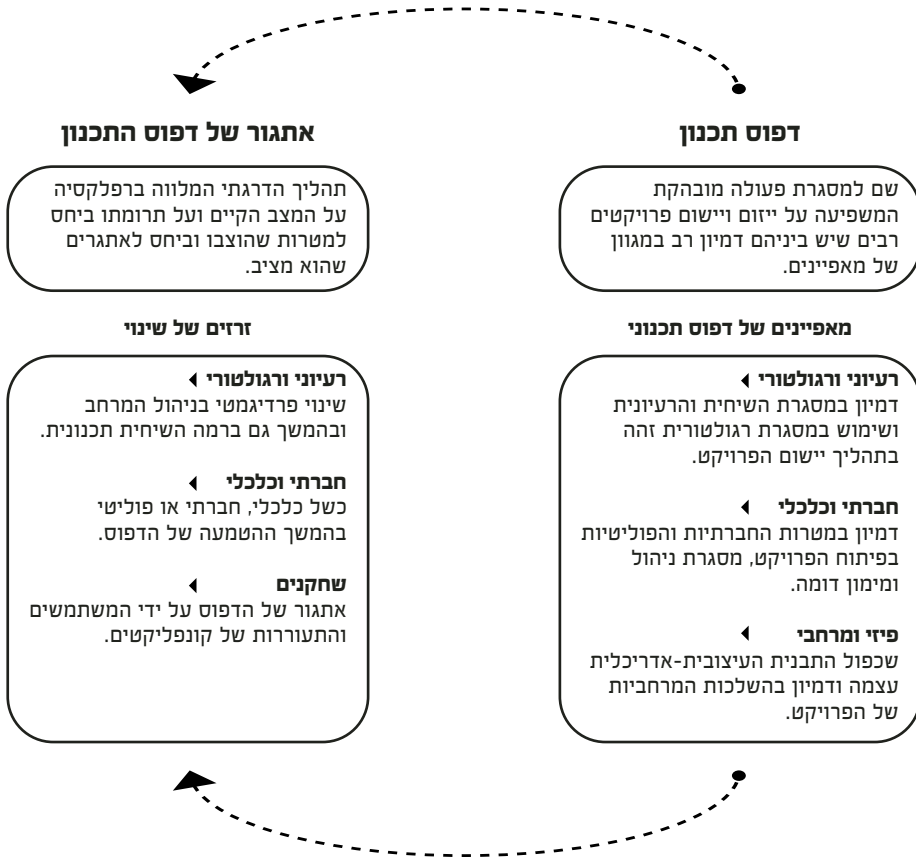
- **חברתי וכלכלי**: דמיון במטרות החברתיות והפוליטיות בפיתוח הפרויקט, מסגרת ניהול ומימון דומה.

- **פיזי ומרחבי**: שכפול התבנית העיצובית-אדריכלית עצמה ודמיון בהשלכות המרחביות של הפרויקט מעבר לגבולותיו הגאוגרפיים.

חשוב לציין כי דפוסי התכנון יכולים להתפתח בקני מידה שונים: הדירת, השכונת, העירוני ואף הארצי. במובן זה קנה המידה אינו פרמטר בקביעה של דפוס התכנון. המאפיין המרכזי של דפוסי תכנון הוא היותם חלק מהייצור האוטומטי של המרחב, ייצור המתעלם משאלות רפלקסיביות על הפעולה התכנונית, כמו למשל, מה הם החיים במרחב נתון, או כיצד היה ראוי להיות אותם, אלא מתמקד בשאלות כמו, מה המודל האופטימלי לניהול החיים, מהו המודל ליצירה של סדר חברתי ויציבות. ההבדל בין שאלות אלו תהומי. שתי השאלות הראשונות מתמקדות בחייו של האדם, באופן שבו הוא חי ובאופן שבו ראוי להיות. שתי השאלות האחרונות מתמקדות באמצעים לניהול המרחב והחיים בו.

23 למשל, מודל עיר הגנים נהגה כרעיון בספרו של אבן עזר הווארד, ערי גנים של המחר, גובש כמדיניות על ידי ממשלת בריטניה ויושם והוטמע בתוכנית האב של לונדון. בשלב היישום נבנו ערים חדשות סביב לונדון על פי מודל דומה. דפוס תכנון זה התאים לתחילת המאה ה-20 וענה על צרכים של אוכלוסיות ושל מדינות ברחבי העולם, ולכן גם שוכפל ברחבי העולם וגם בישראל. כיום לא מתכננים ערים חדשות. דפוס תכנון זה כבר אינו עונה על הצרכים של העיר של תחילת המאה ה-21. Ebenezer Howard. *Garden Cities of Tomorrow*, London: S. Sonnenschein & Co., Ltd. 1902 (at Google Books)

● הדינמיקה של דפוסי תכנון

דפוסי תכנון, רפלקסיה ושינוי

אחת השאלות המעניינות היא מתי ובאילו תנאים משתנים דפוסי התכנון, מי יכול להשפיע עליהם ואם ישנם מצבים שבהם חייבים לשנותם. במהותם, דפוסי תכנון משתנים כאשר הדפוסים הנוכחיים אינם עונים על הצרכים של מדינה, רשות או חברה. לעיתים, דפוס תכנון משרת היטב את החברה בתקופה מסוימת, אך בעקבות שינויים כלכליים, חברתיים או פוליטיים בחברה, לאחר זמן הוא מהווה לה מכשול. אך גם אם קיימת הכרה בצורך לשנות דפוס, אין הדבר מתרחש באופן מיידי או פתאומי, אלא מדובר בתהליך הדרגתי המלווה קודם ברפלקסיה על המצב הקיים ועל תרומתו ביחס למטרות שהוצבו על ידי מקבלי ההחלטות וביחס לאתגרים שהוא מחולל.

הכרה במגבלות של דפוס תכנון עשויים להאיץ את הכרת מקבלי ההחלטות והמתכננים בצורך לשנות את דפוס התכנון ולגבש מסגרות רעיוניות ותכניות עבודה חדשות. תהליך של שינוי אף יכול להתרחש במקרה שבו החברה עצמה או המשתמשים אינם נענים לדפוס התכנון ולסדר ההיררכי שהוא מבטא. אז החברה תבטא את התנגדותה באמצעות כלים א-פורמליים וא-היררכיים, למשל באמצעות ניכוס או אפילו השחתה, היוצרים יחסים מורכבים עם הסביבה ומעוררים גם קונפליקטים רבים. התנגדות של החברה לדפוס תכנון מחלישה מאוד את כוחם ואת משמעותם הן של שדה התכנון והן של הריבון בהטמעה של האסדרה, כאמצעי של שליטה וככלי של יציבות. לפיכך, הריבון ומוסדות התכנון ישתדלו להימנע ממצב עניינים זה, עד כמה שניתן, ויקדמו שינוי בדפוסי התכנון שנדחים על ידי החברה.

השינוי עצמו אינו מתרחש עם ההכרה בגבולות דפוס התכנון, אלא רק כאשר ישנם מספיק שחקנים המציעים קריאה אחרת, פרשנות חדשה של המציאות. באופן פרדוקסלי, השחקנים בעלי היכולת הרבה ביותר לערוך קריאה חדשה של דפוסי תכנון הם גם אלו שתרמו להיווצרותם, כלומר המתכננים עצמם. במקרה כזה, המתכנן הופך לחוקר רפלקסיבי במסגרת עבודתו בפרקטיקה. אך לא רק המתכננים יכולים להציע שינוי. קריאה חדשה יכולה להתפתח על ידי כל שחקן, מכל תחום, מכל מקום, ובלבד שיהיה רפלקסיבי. הרפלקסיביות מבוססת על הבנה ביקורתית של תופעה ועל הצגתה מחדש. בתהליך הרפלקסיה על דפוס התכנון קיימת חשיבות רבה להתבוננות ספקנית ולהבנה של חוויית המשתמשים. אלו מאפשרות לראות מחדש תופעה ברורה ומוכרת, ובהמשך לבנות מסגרת רעיונית חדשה.

הבחינה הרפלקסיבית אינה משימה פשוטה. היא דורשת יוזמה ורצון לשנות ולהשפיע. אולם, הימנעות מכך או חשש מרפלקסיה בפרקטיקה על דפוסי תכנון,²⁴ עשויים לגרור

24 חשש יכול להיגרם במקרה שבו המתכנן חושש לכרות את הענף שעליו הוא יושב ולהתנגד ובכך לפגוע בפרנסתו. מצב עניינים זה ניכר בפרקטיקה ובקרב מתכננים התופסים עצמם כנותני שירותים ולא כבעלי דעה עצמאית.

רגרסיה בתהליך החשיבה הביקורתית ונתק בין המחשבה לעשייה.²⁵ הפרדה בין מחשבה לעשייה תיצור מצבים שבהם יקודמו העשייה לשם העשייה והמחשבה לשם המחשבה, אולם הן לא ייפגשו וישלימו זו את זו. אבל הזיקה בין חשיבה לעשייה, בין מסגרת רעיונית לתכנית עבודה, היא הכרחית בתחום התכנון, בעיקר כי "טעויות" הן בלתי נמנעות. למתכננים ולקובעי מדיניות אין מידע שלם; איש אינו יכול להבין את המורכבות העירונית במלואה על שלל האתגרים והבעיות שהיא מציפה.²⁶

בפרספקטיבה של מאה שנים על תכנון עירוני, אנו יודעים שהמרחב העירוני אינו רק מורכב אלא גם נזיל ומשתנה במהירות בגלל שלל גורמים שאינם בשליטתו של המתכנן, כמו לחצים פוליטיים, אי-ודאות רעיונית והיעדר מידע מהימן על העיר. הסיכוי שמתכנן יצליח לקלוע למטרות שהציב לעצמו במלואן קטן מאוד. קיים סיכוי סביר שבפרויקטים שיקודמו יתקבלו החלטות שלא ייטיבו עם החברה. לכן, הרפלקסיה על דפוסי התכנון שהתקבעו היא הכרחית. תכנון טוב אינו יכול להיות חף משגיאות ומההערכות שגויות. אך כל זמן שהוא כולל רפלקסיה, הוא כולל גם התמודדות טובה יותר עם השאלה מה ראוי להיעשות, וכולל גם יצירה של מסגרות רעיוניות חדשות. במובן זה, דפוסי תכנון אינם נעלמים, הם רק מתחלפים כחלק מתהליך ההבניה החברתי והפוליטי של מקום.

דפוסי תכנון בישראל של תחילת המאה ה-21

רפלקסיה על הזיקה בין חשיבה לפעולה ועל האופן שבו מתפתחים דפוסי תכנון אינה נוכחת כמעט בשיח התכנוני, משני טעמים מרכזיים: הראשון נוגע לאופן הפעולה של האקדמיה, שבה רוב תשומת הלב מופנית לעבודת ניתוח אמפירית. בכתבי עת מחקריים מופיעים לא מעט מאמרים העוסקים בלקחים שניתן להפיק מפרויקטים קונקרטיים, אבל נדיר למצוא מאמרים שמציעים רפלקסיה על דפוסי תכנון ועל תהליכי חשיבה ופעולה בתכנון. השני נוגע לאופן העבודה של הפרקטיקה, שבה רוב תשומת הלב מופנית ליישום ומעט מדי תשומת לב מופנית לשאלות נורמטיביות. הפרקטיקה בעידן הניאו-ליברלי ממוקדת בסביבה הפיזית מפרספקטיבה כמותית (הן בתכנון והן בארכיטקטורה), עסוקה בתרבות הצריכה והראווה ונעדרת התבוננות מערכתית או מוסרית.

25 להרחבה ראו, Donald A. Schön, *The reflective practitioner: How professionals think in action*, Aldershot: Arena, Ashgate, 1983

26 להרחבה על טעויות בתכנון מנקודות מבט שונות, ראו את מאמרי הרעה בכתב העת *Planning Theory & Practice*, Edited by Heather Campbell, John Forester, Bishwapriya Sanyal, Khairul Anwar, Carlos Brando, Iwan J Azis, Matteo Robiglio, Ezio Micelli, Riccardo Delli Santi & Dave Vanderhoven, Can We Learn from Our Mistakes? Introduction/Lessons Learned from Implementing Two Programs to Develop More Infrastructure Projects in Asia/Who Does the Agent of Change Represent? Stardom vs. Ownership/Learning from Mistakes/Mistakes, Errors and Possible Failures/Discerning Demography and Economy/Can a Planning and Land Use Lawyer Learn from Past Mistakes?/On Subjective Processes and the Limiting of Enquiry/Afterword: Abiding Challenges of Deliberative Practice, *Planning Theory & Practice*, 19.3(2018): 425-446

מטרתו של ספר זה היא לרדון בדפוסי תכנון בישראל של תחילת המאה ה-21, לבחון את נקודות המוצא של דפוסים אלו ולהתבונן בהשפעות שלהם. כאמור, אי-ודאות, הערכות לא מבוססות וטעויות מובנות בשדה התכנוני. אך טעויות והערכות שגויות עשויות להיות חלק מפרקטיקה טובה אם מכירים בהן, ומקדמים באמצעותן שינוי. השאלה אינה אפוא אם דפוסי התכנון העכשוויים מתאימים לצרכים של החברה, אלא איזו חברה אנו רוצים להיות ואם דפוסי התכנון הקיימים מאפשרים לנו לממש חזון זה.

בספר יידונו דפוסי תכנון מגוונים, מקנה המידה הדירתי לזה המדינתי, שלהם השפעה מכרעת על חייהם של אנשים. כל מאמר מתמקד במשותף, בחזרתי. האייקוני, החד-פעמי, גם אם נכשל ויצר קושי, אינו משמעותי בראייה רחבה של העשייה התכנונית. הניתוח עצמו נשען על שלושה מקורות מרכזיים: האובייקט, המרחב הממשי והייצוגים הפורמליים (התוכניות, החוק); השיח המקצועי, התפיסות של מקבלי ההחלטות ואנשי המקצוע בגיבוש וביישום של המסגרת הרעיונית; השדה, המשתמשים והאופן שבו הם חווים ומבינים את המקום. קולותיהם של התושבים והמשתמשים ממחישים כי המציאות אינה היררכית ואינה תמיד נענית לסדר ההיררכי של דפוסי התכנון.

החלק הראשון של הספר מתמקד בסביבות החיים והמגורים של התושבים בשלושה קני מידה שונים: הדירה, השכונה, והמרכז. בפרק דירה בוחנת רוני בר את תכנון הדירה הטיפוסית בישראל ומצביעה על דפוס תכנון שאותו היא מכנה "עץ משפחתי". דפוס התכנון מתייחס לארגון הדירה וכולל תבנית קבועה של החלל המשותף, עם מינימום הפרדות בתוכו – וחדרים פרטיים, המתפצלים כעץ, ממסדרון. הסכמה הארגונית הזו התקבעה כמובנת מאליה וכמתאימה למשפחות גרעיניות עם ילדים, ללא התייחסות לשונות בחברה הישראלית. דפוס זה מהווה נקודת מוצא בתכנון של בנייני המגורים בישראל, ומשם משפיע על עיצוב השכונה והעיר. כלומר הדירה, כיחידת מיקרו, היא נקודת המוצא התכנונית של הבניין. האחרון משוכפל כמקבץ, לשכונה. בתמצית, קנה המידה הדירתי בישראל תורם לעיצוב המרחב השכונתי והעירוני. השאלה, אם כן, מה עומד בבסיס דפוס התכנון הזה, מדוע הוא השתרש, אילו צרכים תרבותיים הוא משרת, אילו קונפליקטים הוא יוצר ואם אנחנו כחברה מעוניינים לשנותו. בפרק שכונה מציגה הילה לוטן את דפוסי הפיתוח בערים מעורבות, שבהן מתגוררים ערבים ויהודים. דרך בחינת שכונות חדשות בערים מעורבות, שהוקמו במהלך שנות ה-90 ותחילת שנות האלפיים, היא מזהה דפוס תכנון קבוע המאופיין בהפרדה רב-ממדית, בניית מרחבי והדרה של המגור הערבי. ההפרדה מתקיימת ומאוששת הן על ידי המתכננים ומקבלי ההחלטות והן על ידי התושבים עצמם, הרואים את עצמם כתושבי השכונות החדשות ולא דווקא כתושבי העיר המעורבת. מאפיינים אלו מתקיימים בתצורות שונות ויוצרים דפוס תכנון המכונה במאמר "המרחב הלעומתי". גם כאן השאלה, כיצד דפוס התכנון הזה משפיע על ערים מעורבות ועל החברה בישראל. האם שורשי תפיסה זו שהתגבשו בתחילת המאה ה-20 עדיין רלוונטיים כיום, או האם הגיעה העת לאתגר את סדר היום

האתני-סגרגטיבי הזה. בפרק מרכז דן מיכאל יעקובסון בתהליכים שעוברים המרכזים הוותיקים בעיירות הפיתוח. בחינה של 12 ערים חדשות בישראל, מחזור הגלילית שבצפון ועד דימונה שבדרום, מגלה דפוס פיתוח חזרתי ביחס למרכז העירוני, שאותו הוא מכנה "תבנית מפוצלת". המרכז העירוני הוותיק, שהוקם במיקום מרכזי, התרוקן משימושים וממשמעות ואיבד את מעמדו המרכזי בעיר, ובשולי העיר, לרוב באזור התעשייה, הוקם מרכז חדש, המבוסס על צריכה. דפוס זה מחליש מאוד את המרכז הוותיק ובעיקר מאתגר את הערכים והמטרות של מרכז עירוני, כמרחב אזרחי הכולל מפגש, פנאי וצריכה, שכיום מתמקד בצריכה בלבד. הצמצום של התפקיד של המרכז העירוני מעלה שאלות מורכבות ביחס לחברה האזרחית וצורות המפגש היומיומיות בין קבוצות חברתיות בעיר. גם במקרה זה, השאלה היא אם יש לחזק מגמה זו, או לנסות להתנגד לה באמצעות פיתוח והחייאה של המרכזים העירוניים.

החלק השני בספר מתמקד במגמות הפיתוח בקנה המידה העירוני והמטרופוליני. בפרק עיר מציגה מירב בטט את הקשר בין דפוסי העיור והיחסים החברתיים בעיר בישראל בתחילת המאה ה-21. בטט מצביעה על פיתוח מתחמי מגורים חדשים במנותק מהמרכזים הקיימים, בד בבד עם הזנחה של המרכז ההיסטורי והוותיק, מה שתורם להיווצרותה של תבנית "עיור דואלית", המבוססת על שני מקומות נפרדים הנבדלים זה מזה בארגון המרחבי ובקהל היעד, אולם מתקיימים במרחב אחד – זה לצד זה. מבחינה פיזית וחברתית, המקומות, הוותיק והחדש, שונים זה מזה ומייצגים ערכים מנוגדים. מבחינה תפקודית, נקודות ההשקה בין שני אזורים אלו בודדות, והם מתקיימים ופועלים בנפרד ללא תלות זה בזה. דפוס תכנון זה, הניכר בערים רבות, מעלה שאלות רבות לגבי דפוס הפיתוח העירוני, והאם הפתרונות התכנוניים המקובלים, הכוללים בנייה של סביבות מגורים חדשות ונבדלות, תורמים לחוסן של העיר או מחלישים אותה. בפרק מטרופולין מנתחת חן רוזנק את המתרחש באזורי הגבול בין שטחי השיפוט של ערים. מצד אחד, קובעת רוזנק, מתכננים וקובעי מדיניות בשלטון המקומי מציירים אידיליה של תכנון מרחבי תוך התעלמות ומחיקת הגבול; מצד אחר, הגבול משפיע על החשיבה והפעולה התכנוניות ומעצב אותן. הסתירה המובנית הזאת באה לידי ביטוי בדפוס תכנוני "קו הפרדה" המאופיין במדיניות תכנון עירונית מתכנסת ביחס לגבול, שרואה בעיר יחידה תפקודית אוטונומית ומתעלמת ממה שנמצא מעברו השני של הגבול. אולם, שאלת הגבול המוניציפלי הקריטית במיוחד במדינת ישראל, שבה הערים ממצות את עתודות הקרקע ובונות עד קו גבול שטחי השיפוט שלהן. האם יש מקום לחשוב מחדש על שטחי הגבול? האם יש מקום להחריגם ולתפוס אותם כאזור תכנוני מיוחד בעל מאפיינים שונים? בעידן של תהליכי עיור מואצים ומאבק של משאבים, המענה לשאלות אלו ישפיע על עתיד הקרוב והרחוק של המרחב העירוני והחיים בו. הפרק האחרון מתמקד במה שכולנו כתושבי כדור הארץ תורמים לו, פסולת. במאמר מדינה מנתחת כרמל חנני את תופעת הפסולת כתופעה מקומית בעלת חשיבות עולמית. המאמר מתייחס למודעות הגוברת לפוטנציאל

הכלכלי של פסולת שתרמה לשינוי עולמי במדיניות הטיפול בה. תהליכים אלו ניכרים גם בישראל, ובמאמר סוקרת חנני את התפתחות מערך ניהול הפסולת בישראל בעידן של משבר סביבתי ואקלימי. מערך ניהול הפסולת הוא גם צוהר לבחינת יחסי כוחות בחברה הישראלית ובפרט יחסי שלטון מקומי ומרכזי. התבוננות בדפוס ניהול הפסולת בישראל, המכונה במאמר "מרחקי פסולת" לצד בחינת המפה הגאוגרפית של אתרי הפסולת שהתפתחה בעקבותיו, הלוא היא מפת הפסולת, חושפת שונות רבה באופן יישום הרגולציה במרחב. מאמרה של חנני מעלה סוגיות רבות, בייחוד ביחס לאופן הגנרי שבו נתפס המרחב הישראלי. האם יש מקום לראייה מרחבית דיפרנציאלית, כזו המתערפת את הפריפריה? כיצד ניתן לשכלל את תשתית ניהול הפסולת באופן שלא יעמיק את הפערים הקיימים בין הרשויות והאזורים בישראל? שאלות אלו ביחס לסוגיית הפסולת הן דוגמה ומשל לאתגרים של החברה בישראל.

הפרק בניין נבדל משאר הפרקים בנקודת המוצא שלו. בכל הפרקים מוצגים דפוסי פעולה של מתכננים ומחוקקים המוגדרים מלמעלה למטה. בפרק הבניין מציג יואב זילברדיק את דפוס הפעולה של התושב, "הניכוס כתבנית", כמשקפת את הסוכנות שלו בעיצוב המרחב. בפרק דן זילברדיק בזיקה שבין תכנון פורמלי ובין תכנון אפורמלי, ומציג את התגובות של משתמשי הקצה, התושבים, לתכנון שכונות המגורים בעיר לוד. על פי זילברדיק, הניכוס המרחבי הוא תופעה שיטתית במרחב הישראלי המשמש יחידים, קבוצות ולעיתים רשיות להשית, ממניעים שונים, הגדרה טריטוריאלית חדשה או נוספת על תחום מרחבי כלשהו, ובכך לשנותו באופן זמני או קבוע. המאמר מציג תבניות חזרתיות של ניכוס ובאמצעותן נבחנים הקשרים בין זהות השחקנים, תחום האסדרה וקונפליקטים המתעוררים בזיקה לפעולות אלה. על רקע ניתוח תבניות הניכוס בישראל מוצע לחשוב מחדש על תפקיד התכנון, על המתח בין הפורמלי ללא פורמלי ועל דרכים שבהן יש לתת לניכוס מקום.

כמובן, שקיימים דפוסי תכנון רבים נוספים. דפוסי התכנון המתוארים אינם בלעדיים, אלא משקפים באופן חלקי את סדר היום בעבודת התכנון בישראל.

דפוסי תכנון, והמשגה חדשה כזרז לשינוי

אז מדוע דפוסי תכנון? דפוסי תכנון הם ודאות בעולם של אי-ודאות. דפוס התכנון, מעצם היותו חזרתי וגנרי, מסייע ביצירה של סדר חברתי, של המשכיות, של מוכר וידוע. הצורך האנושי במוכר ובידוע מתחזק ביתר שאת על רקע העיסוק באי-ודאות, בסיכון ובחוסן. מושגי מפתח אלו התפתחו בעשורים האחרונים על רקע סוגיות כמו התחממות גלובלית, מגפות, טרור ביטחוני ואסונות טבע, המאיימות על ערים ומחזקות את תחושת חוסר הוודאות לגבי הקיום והחיים בהן. השיח על סיכון (Risk) וחוסן (Resilience) הוא

חלק מתפיסת העולם המודרנית, העכשווית.²⁷ בשונה מחברות עבר, שלא עסקו בשאלות של סיכון, וההתייחסות שלהן למרחב הייתה הטבע, האל והדת, בעולם המודרני, אנו אובססיביים ביחס לסיכונים שאליהם אנו חשופים, ואובססיה זו משפיעה על האופן שבו אנו פועלים.

אולריך בק מסביר כי בעידן המודרני, כמו אבותינו, איננו יודעים מהו העתיד הצפוי לנו, אבל אנחנו נוהגים "כאלו" אנו יכולים להעריך את העתיד ולהתייחס אליו. לשם כך, אנו מגייסים את התרבות, הרציונליות והנרטיבים הגדולים כאמצעים להתמודד עם אי-ודאות וסיכונים. אלו הם כלי תמיכה חברתית המשמשים לטיפול בלא נודע.²⁸ בהקשר זה, תפקידו של הפרויקט של מדינת הלאום הוא לתאם, לנהל ולחלק את המשאבים הדרושים כדי להתמודד עם האי-ודאות, ותיאום זה בא לידי ביטוי גם בתכנון המרחבים הפיזיים, ובכך מספק תחושה של יציבות וסדר. דפוס תכנון ממלאים בדיוק את התפקיד הזה, ומספקים את האשליה ההכרחית של יציבות וסדר בחיים המודרניים. אולם, מעבר לסדר ויציבות, לדפוס תכנון יש משמעות, והם שיקוף של החברתי, התרבותי, הכלכלי והפוליטי.

התמונה הניבטת מדפוס התכנון בישראל של תחילת המאה ה-21 אינה מעודדת. דפוס התכנון בישראל תורמים להיווצרותן של שכונות המבוססות על יחידת הדיוור הפרטית באופן שנעדר חשיבה מערכתית, מעמיקים סגרגציה ובידול בין קבוצות אתניות וסוציו-אקונומיות, מחזקים את הפרופיל הצרכני של התושב ומגבירים את התחרות בין ערים באופן שמעמיק את האי-שוויון ברחבי הארץ.

אך אף שהתמונה הניבטת מדפוס התכנון אינה מעודדת, היא גם הזדמנות לשינוי. השאלות העומדות לפנינו הן מה ניתן ללמוד מדפוסים אלו, ואיך ניתן לשנותם או לשכללם, מה יציעו דפוס התכנון החדשים והיכן. בראייה היסטורית, לדפוס תכנון תוחלת חיים של מספר עשורים ולכן הם זמניים. השאלות, והתיאורטיזציה של דפוס תכנון, החסרים כל כך בשדה המקצועי, הם חלק מתהליך הרפלקסיה על עצם תהליך החשיבה והפעולה בשדה התכנון.

ההמשגות החדשות שצפויות לצמוח בעקבות הרפלקסיה מגלמות את האופן שבו אנו כאנשי מקצוע, אזרחים ותושבים, מעורבים, משולבים וחיים במקום.

27 Ulrich Beck, *World at Risk*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press, 2009; Ulrich Beck, *The Metamorphosis of the World*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity, 2016. Michael K. Lindell (eds.) *The Routledge Handbook of Urban Disaster Resilience: Integrating Mitigation, Preparedness, and Recovery Planning*. New York, NY: Routledge, 2020

Ulrich Beck, "World Risk Society and Manufactured Uncertainties", *IRIS*, 1.2 (2009): 291–299 28